

FTAMP 17.07.29

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-02>

Омаров Б.Ж.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

E-mail: b_om777@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7750-2741

«ҚЫЗ КӨРЕЛІК», «АЙНА-ТАРАҚ» ЖӘНЕ «ТОТЫНАМА»: ҮНДІ СЮЖЕТТЕРІМЕН ҮНДЕСТІК

Аңдатпа. Бұл мақала әлемге кең тараған «Тотынама» хикаялар жинағындағы сюжеттердің қазақ және қырғыз ертегілерінде, сонымен қатар, біздің жазба әдебиетімізде қалай көрініс тапқанын зерттеп-зерделеуге арналған. Автор қазақ ақын-жазушыларының бірқатар шығармаларына арқау болған, үнді әдеби ескерткіштерінде жиі кездесетін бір қыздың үш күйеуі хақындағы хикаяның түп-негізін анықтауға ден қояды. Сөз өнеріміздегі осындай шығармалар ретінде Т.Жомартбаевтың «Қыз көрелік» романы мен Базар жырау Оңдасұлының «Айна-тарақ» дастаны, сондай-ақ қазақ ертегілерінің бірқатар нұсқалары жан-жақты қарастырылады.

Мақалада белгілі шығыс сюжетінің тұтас шығармаға өзек болу немесе туындының бір элементі есебінде пайдаланылу мәселесіне жете назар аударылған. Қысқа сюжеттің көркем дүниеге айналу процесі немесе бір сюжеттің бірнеше бөлігінің түрлі туындыларда ұшырасу деректері туралы ой-пікірлер тиянақталған.

Ең бастысы, мақалаға өзек болған шығыс сюжетінің шығу тегі, бастау көздері, даму жолдары туралы деректер молынан ұсынылған. Сол сюжеттер баяндалатын әлемдік әдебиеттің жәдігерліктері – Зийа ад-Дин Нахшабидің «Тотынамасы», Сайид Хайдар Бахш Хайдаридің «Тотының әңгімелері» (Тота Кахани) Имад ибн Мухаммад ан-Нааридің «Түнгі жауһарлары» (Жемчужины бесед) (Джавахир ал-асмар), «Веталаның жиырма бес әңгімесі», Мухаммад аз-Захири ас-Самаркандидің «Синдбад-наме» шығармаларына, сондай-ақ «Тотынаманың» өз елімізде және қытай қазақтары арасында тараған бірқатар нұсқаларына нақты талдау жасалған.

Сонымен қатар, шығыс сюжетінің табиғаты мен сипаты, әлем халқына таралуы, өзгерістерге ұшырауы, ұлт менталитетіне бейімделуі, жаңа шығармаға сінуі, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетіне орнығу жолдары жөнінде жаңаша ой-тұжырымдар айтылады.

Автор сюжеттердің өзгеріске ұшырау процесіндегі бірде-бір айырмашылықты назардан тыс қалдырмайды. Сондай-ақ әр шығармаға түрленіп енген сюжеттердің өзіндік ерекшеліктерін де атап көрсетеді. Бір сюжеттен бірнеше сюжеттің туындауы, жиі қайталанатын дәстүрлі детальдардың орын алуы, оқиғаның бастауы мен күрмелуіндегі ортақ заңдылықтардың болуы секілді байлам-байыптама-лар көңіл аударуға тұрарлық.

Кілт сөздер: шығыс сюжеті, шығарма, үнді аңыздары, үш күйеу, үш бұйым, ертегі, дастан, қиял-ғажайып, мотив, брахман, рақшас.

Кіріспе. Қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар ерекше шығарманың бірі – Тайыр Жомартбаевтың «Қыз көрелік» романы. Шығыс аңыздарының сюжеті пайдаланылған бұл туынды жиырмасыншы ғасырдың басында ұлттық әдебиетіміздегі жаңа жанрда жазылғандығымен құнды. М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы 1910 жылы Қазан қаласындағы ағайынды Кәрімовтер баспасынан жарық көрсе, Т.Жомартбаевтың «Қыз көрелік» романы 1912 жылы Семейдегі «Жәрдем» баспаханасынан шығып, жұртшылықтың игілігіне айналды. Бұл тұрғыда,

оқырманға ойлы дүние ұсынуды мақсат тұтқан Міржақып («Қазаққа бір роман жаза салшы») пен Тайырдың («Бір роман жазайын деп мен ойландым») ұстанымынан да өзіндік ұқсастық көреміз.

«Қыз көрелік» – поэзия мен прозаның элементтері араласқан, күнделікті өмір мен ертегілік болмыстың белгілері бір арнада тоғысқан бітімі бөлек дүние. Т.Жомартбаев романның өлеңмен өрілген эпилогында оқырманды оқиға барысы мен идеялық бағытынан («Үш жігітті қыз көрген оқып қара, Надандықтың түбі болды, қандай жаман») да хабардар етеді, автор ретінде өзін де қамшылап («Кел, Тайыр, жаз сөзіңді, босқа жатпа»), қаламды мығым ұстауға жігерлендіреді. Бір қарағанда, бұл шығарманың негізгі желісі қазақ әдебиетіндегі дәстүрлі сюжеттерден алыстай қоймайтын сияқты көрінеді. Семейді мекендеген Ғайса деген ташкендік саудагердің қызына үш жігіттің таласып, өнер жарыстыруы, бірақ қыздың олардың ешқайсына да бұйырмауы, ақыры бойжеткеннің өзі сүйген адамға қосылуы ешкімге де таңсық емес көрініс. Мұндай мотив сол кезеңдегі шығармалардың біразында кездеседі. Романда жастайынан оқып, білім алған Ғайникамалдың мақсат-мұратымен орайлас жаңашылдық пен арманшылдықтың белгілері көптеп көрініс тапқан.

Шығарманың сюжеті салғаннан шарттылыққа бағындырылып, өңірді жайлаған үш іргелі жұрт – арғын, найман, керей руларынан шыққан үш жігіттің бір қызға қолқа салуы оқиғаны ширықтыра түседі. Татар ұстазына еріп, Уфаға оқуға аттанып, бес жылдай білім алған Ғайникамалдың жаман атын шығармай, абыроймен елге оралуы оған өмірлік серік болуға ниеттенген азаматтар алдындағы бәсін арттырады. Автор Т.Жомартбаев ақылына көркі сай аруға көзі түскен жігерлі жігіттердің беделді бейнесін жасау үшін көп ізденген сынайлы. Ақыры, «Ғалия» медресесінде оқыған, шығыс әдебиеті үлгілерімен жақсы таныс қаламгер ежелгі ертегі-аңыздардың элементтеріне жүгінеді. Бірақ әлемді шарлаған осынау сюжеттің қазақ әдебиетіндегі қолданылған нұсқасы оқиғаны мейлінше дамытып, әбден ширықтыруға септігін тигізсе де, білімді бойжеткеннің жар таңдауына ықпал ете алмайды. Ежелден келе жатқан ертегінің көріністері күйеу болуға талпынған маңғаз мырзалардың абыройын асқақтатқанымен, жүректің әмірі, көңілдің қалауы бәрібір басқаша болып шығады. Өйткені, романда айтылғандай, «Басында ықтияры бар бақытты қыздар кімді сүйсе, өз басының қор болмас қамын ойлайды. Кіммен сүйіп өмір сүрсе, жақсы өмір сүреді, соны ойлап, басында миы, көкірегінде ойы, санасы бар қыздар балияға толған соң өзінің теңін тауып алып, теңін біліп, өзіне қандай адам өмірлік болуға жарайды, соны талап қылып іздей бастайды» (Жомартбаев, 2009: 78).

Зерттеу әдістері. Осыған орай мәселені жете зерттеп-зерделеп, тиісті байлам-байыптамалар жасау үшін салыстырмалы-салғастырмалы және тарихи-типологиялық әдіс-тәсілдер қолданылды.

Зерттеу нәтижесі. Зерттеу нәтижесін сөз өнерінің өзекті мәселелерін зерделеумен айналасытан студенттер мен магистранттардың, ізденішілер мен докторанттардың, әдебиеттанушы ғалымдардың пайдалануына болады. Сонымен бірге халық ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетке ортақ сюжеттер мен мотивтерді қарастырып жүрген жас зерттеушілердің қолдануына оңтайлы.

Талдау. Бұл туындыға байланысты баса назар аударатын мәселе – оқиғаны өрбіту үшін қолданылған шығыс аңыздары үлгісіндегі сюжеттің түп-төркіні. Т.Жомартбаев

шығармашылығын арнайы зерттеген Т.Қабышев осы сюжеттің қазақтың «Күйеу таңдаған қыз», «Ханның үш ұлы» ертегілерінде, испан халқының «Үш жігіттің қалыңдығы» ертегісінде, Базар Оңдасұлының «Айна-тарак» дастанында кездесетінін баяндайды (Қабышев, 2005: 116). Т.Қабышевтің бұған қатысты дәлелдемелері де жеткілікті. Енді оның ой-тұжырымдарына және өз пайымдамаларымызға сүйеніп, «Қыз көрелікке» жоғарыда аталған әдеби жәдігерліктердің қаншалықты ықпалы болғанын зерделеуге тырысайық.

Роман оқиғасы негізінен қазақтың «Күйеу таңдаған қыз» ертегісінің желісіне орайластырылғаны дау тудырмайды. Мысалы, әкесінің күйеу таңдауды қызының еркіне салуы, бойжеткеннің жігіттерді ерекше сыйлық алып келуге жұмсауы, үш жігіттің бір қызға таласып, атқарған ісін міндет қылуы жағынан ертегі мен роман сюжеттерінің көп айырмашылығы жоқ. Тек «Күйеу таңдаған қызда» теңін таппаған қалыңдықтың тілегі бойынша, ұнамсыз сыйлық әкелген үміткерлердің бірден басы алынады. Ертегіде қызға қолы жетпегендердің алынған бастары бір төбе болып жатқаны суреттеледі. «Қыз көрелікте» Ғайникамал дәмелі жігіттерді алдын ала көзбен көріп, ауызба-ауыз сөйлесіп, ерекше жаңашыл дүние алып келуге өзі аттандырады. Қайсысының тапқаны көңіліне ұнаса, соның етегінен ұстамақ болады. Сонымен қатар, ертегіде кейіпкер қыздың ажал құшқаны туралы айтылмайды, ол тек өлім аузында, кірпігі қимылдап, әл үстінде жатқан жерінен аман қалады. Ал ертегідегі үш жігіт ауырып жатқан аруды айнадан көріп, жүрдек кілемге мініп, тездетіп жетіп келеді де, алма беріп, бетін бері қаратып алады.

«Күйеу таңдаған қыздағы» үш сыйлық – ұшатын кілем, сиқырлы айна, шипалы алма «Қыз көрелікте» барар жеріне лезде жеткізетін шарға, алыстағыны анық көретін трубкаға (түтікке), өлгенді қайта тірілтетін резеңкеге айналған. Ертегідегі қыздың күйеу таңдаған шешімі де роман кейіпкерінің ұйғарымынан мүлде бөлек. Ол екі жігітке кілем мен айнаны қайтарып беріп, өзін өлімнен аман алып қалған алманың иесіне қолын ұсынады. «Қыз кімге тиесілі?» деген сауал төңірегінде қызу талас туындамаса да, қалған екеуі әкелген дүниесін бұлдап, «біз жедел байқап, тез жеткізбесек, ол мұнда келе алмас еді ғой, сен өліп қалған болар едің» деп өкпе айтады. Сонда қыз оларға: «Кеш келсе де ол жігіт тірілтіп алар еді. Бұл бір, екіншіден мен алмасын жеп қойдым. Енді мен ол алманы қайтарып бере алмаймын. Ал сендердің кілемдерің мен айналарың өздеріне» (Қазақ халық әдебиеті, 1988: 104), – дейді. Яғни, ол сыйлықтың салмағын саралап, өзіне қай тұрғыдан пайдасы тигендігі тұрғысынан тұжырым жасайды. Өзі жеп қойған жеміс иесінің алдындағы қарызы мен парызын да естен шығармайды. Шығыс аңыздарындағы бір қызға таласқан үшеудің дауы бұл ертегіде ың-шыңсыз шешіледі. «Қыз кімге тиесілі?» деп дағдарған кейіпкерлер қақтығысы халық ертегісінде соншалықты күрделене қоймаған.

Бұл ізгі шешім Т.Жомартбаевтың «Қыз көрелік» романында басқаша түрленеді. Арғын, найман, керей руларынан шыққан үш жігіттің бірі – Әділжан Англиядан жер түбіне жеткізетін бу шарды, екіншісі Мұқаш Германиядан алыстағыны көрсететін трубканы, үшіншісі Сейітжан Франциядан сыбызғы секілді резеңкені сатып алып, солардың көмегін пайдалану арқылы Ғайникамалдың өліп жатқанын анықтап, елге жедел жеткен соң қызды тірілтіп, қатарға қосқанымен, үшеуінің арасында жан-

жал туады. Әрқайсысы өз бұйымының құдіретін айтып, таласқан үшеудің дауына қыздың өзі араласып, олардың бірде-біреуіне тұрмысқа шықпайтынын айтып, жігіттердің бетін қайтарады. Әркімнің өз теңіне қосылу идеясына негізделген жаңа заман дәстүріне орайластырылған шығарманың кейіпкері оқыған-тоқығаны көп төртінші жігітті таңдайды. Қаншама әуре-сарсаңға түсіп, өліп жатқан қызды тіріліп алған үш күйеудің меселін қайтарып, өзгеше шешім қабылдау «Қыз көрелік» романы авторының жаңашылдыққа ден қойып, ағартушылық үрдісті ұстанғанының белгісі екені анық. Шығыс аңыздарындағыдай, үш жігіттің дауынан мезі болған қыздың бәрінен безініп, тақуалық жолға түсіп, мешітке барып, өмір бойы құлшылық етуге бекинуі сынды мотивтер Т.Жомартбаевтың жаңа туындысында қайта қорытылып шықты.

Шығармада қиял-ғажайыптар әлеміне негізделген шарттылықпен қатар, нақты тіршіліктің боямасыз болмысын танытатын көріністер де бар. Мәселен, Әділжан Лондонның, Мұқаш Берлиннің базарында бу шар мен трубканы емін-еркін саудалап жүрсе, Парижге барған Сейітжан тіл білмей қиналып, сол жақта жүрген Қазан шаһары ноғайының аудармашылық көмегіне жүгінеді. Яғни, бір өңірден шыққан арғын Әділжан мен найман Мұқаштың тіл кедергісінсіз сөйлесе беретін шарттылығы керей Сейітжанға келгенде сақталмайды. Ол қарапайым өмірдегі кейіпкердің кейпіне еніп, жат жердің жұртымен тілдесе алмай, дағдарып тұрады. Үш рудың өкілін таңдап, сиқырлы үш бұйымның әрқайсысының құнын үш мың сомға бағалаған автор осылайша шығармашылық шарттылықты ұстана отырып, кейіпкерлерін Семейдің ауқымынан шығарып, романының оқиғасын дүние жүзіндегі ірі қалалардың астанасында өрбітеді.

Қытай қазақтары арасында кең тараған «Ханның үш ұлы» ертегісі – «Күйеу таңдаған қыздың» біраз өзгеріске түскен нұсқасы. Шыңжаң халық баспасынан 1980 жылы шыққан «Қазақ халық ертегілері» (Құрастырған О.Қанафин, З.Сәнік) деген кітапта жарияланған. Бұл ертегіде хан қатар өскен ұлдарын өзі үйлендірмек болып, олармен жеке-жеке әңгімелесіп көргенде, үшеуі де бір-бірімен келісіп қойғандай, саудагер Сиямның қызын алғысы келетінін жеткізеді. Хан үшеуіне жүз түйе жүк, отыз нөкерден бөліп, қайсысы ел аралап, қымбат бұйым алып, көбірек пайда түсіріп келсе, соған Сиямның қызын алып беруге уәде етеді. Үлкен ұл айлық жердегі көретін айна, ортаншысы қалаған жеріне апаратын кілем, кішісі өлгеніне үш күннен аспаған адамды тірілтетін алма сатып алады. «Күйеу таңдаған қыз» бен «Ханның үш ұлындағы» сиқырлы заттар (айна, кілем, алма) да, жігіттердің жерленгелі жатқан қызға келу тәсілі де бірдей. Тек біріншісінде қыз хал үстінде жатады да, екіншісінде демі тоқтап, қабірге түсіріліп, беті жабыла бастайды. Алғашқысында қыз алманы жеп қояды, кейінгісінде өлген қыз алманы бір иіскегеннен-ақ тіріліп кетеді. Ал осы екі ертегіден нәр алған «Қыз көрелікте» дүниеден өткен Ғаникамалдың денесі жер қойнына тапсырылғанша үлгеріп келген жігіттердің резеңкемен үрлеп тіріліп алғаны жөнінде баяндалады.

Бұл ертегінің тағы бір ерекшелігі, үш бұйымның иелері бір қызға таласқан сәтте ханның өзі, яғни, жігіттердің әкесі төрелік айтады. Осыған ұқсас үнді сюжеттеріндегі оқиғаны күрмейтін «Қыз кімге тиесілі?» деген сауалға ұлдарын олжа тауып келуге жұмсаған әкенің өзі жауап береді. «Сиямның қызын үлкен балам алуға тиісті,

өйткені, менің істемек болған тойым – тұңғышымның тойы. Бәрінен бұрын сол үйленуге тиісті, екінші, үшеуі ағаласқан күнде де қашан да жол үлкендікі болады. Үшінші, Сиямның қызын аламын дегенді айтқан алдымен үлкен ұлым. Төртінші, айнамен бұрын көрген сол, ол хабар бермей, кешігіп қалар болса, қыз дүниеде жоқ еді. Қаншалық еңбектері болғанмен, екі інісі алдымен ағасын үйлендіріп, жеңгелі болуы керек, одан кейін жастарына қарай үйленеді» (Бабалар сөзі, 2011: 257-258), – деп отбасылық құндылықтарды алға тартып, дау тудырмайтын шешімге келеді. Бұл – ұлт болмысы мен ұрпақ тәрбиесінің ауыз әдебиетінде көрініс тауып, халық мұрасымен өзектесіп кеткенінің көрінісі.

Екі ертегінің желісіне де бір сюжеттің арқау болғаны сөзсіз. Екеуінде де үш бұйымның бірдейлігі, күйеудің талас-тартыс арқылы таңдалуы, қыздың сол үшеудің ішіндегі біреуіне қосылуы, оқиғаның дәл сол тұстан тәмамдалуы осыны айғақтайды. Бірақ бұл ертегілерде үш жігіттің тайталасы шығыс әдебиетінің өзге нұсқаларындағы сияқты дүниені дүрліктірген дау-дамайға ұласпайды. Оқиғаның түйіні жүйелі сөз айтып, таласқанды татуластыру арқылы шешіледі. Бұл жағынан алғанда, «Қыз көреліктегі» қалыңдық үшін тартыс анағұрлым күрделілеу екенін көреміз. Себебі, өзінен дәмелі жігіттерді қымбат дүние тауып, өнер жарыстырып келу үшін жер түбіне жұмсаған қыз олардың ешқайсысына да бұйырмайды. Халық ертегілерінде әділ шешімге разы болып тарасатын жігіттердің мінез-құлқы «Қыз көрелікте» сәл басқаша кейіптеледі. Романда үш жігіттің өкпе-реніші мен ашу-ызасы нақты көрініс тапқанымен, теңінне қосылған қыздың бағы мен бақытын дәріптеуге баса мән берілген.

Т.Қабышев мысалға келтірген испан ертегісінің сюжеті қазақ ертегілерінің оқиғасына ұқсас десек те, еуропалық үрдістерге бейімделген кейіпкерлердің мінез-құлқы жағынан айырмашылығы аңғарылып тұрады. Біреудің жалғыз қызын бірінен бірі сымбатты үш жігіт іздеп келіп, әкесіне қолқа салады. Ол қызына келіп тұрған жігіттерді үйдің терезесінен көрсетсе, үшеуіне де бірдей ғашық болып қалыпты. Әкесінің «қызымның желөкпелеу мінезі бар еді» деп сипаттама беруі, оған «үшеуіне бірдей күйеуге тимейсің ғой» деп кейістік білдіруі, ал қыздың «маған бұлардың үшеуі де керек» деп табандап отырып алуы бұдан басқа нұсқаларда кездесе қоймайды. Әбден дағдарған шалдың қызынан дәмелі жігіттерді ел аралап, жұртта жоқ сыйлық тауып келуге жұмсайтын тұсынан бастап ортақ оқиға желісі жалғасады. Тек мұндағы үш жігіттің тапқан заттарының ішінде бірінші жігіт сатып алған алысты көретін айнадан басқасы қазақ нұсқаларында жоқ дүниелер. Екінші жігіт тапқан бальзамы бар шөлмек – қазақ ертегілеріндегі алма секілді өлген адамға жан бітіретін бұйым. Алғашқы екі жігіттің бұл екі қастерлі заттарды әр мезгілде шаһарда ұшырасқан бір ғана кезбе қарияның қолынан алуынан да өзгешелік байқаймыз. Ал үшінші жігіттің қолына тиген бұйымның сипаты да, тұрпаты да бөлек екені назар аудартпай қоймайды. Бұл – ұшқыш кілем де емес, ұшатын шар да емес, теңіз жағасынан табылған сандық. Тағы бір өзгешелігі, сол сиқырлы бұйымды саудалайтын қария теңіз арқылы есепсіз жолаушыны жағалауға жеткізген әлгі сандықтың ішінен шығады. Кейіпкердің қалауына орай жылдам қозғалатын бұл сандыққа ерекше қасиет дарыған: жерде де жүгіреді, әуеде де ұшады, суда да жүзеді. Қазақ фольклорындағы ұшқыш кілемнің дәстүрлі қызметі испан ертегісінде одан әрі түрлене түскен. Айнадан өліп жатқан

қызды көрген жігіттердің сандыққа тиеліп, лезде жетіп келуі, шөлмектегі майды бүркіп, бойжеткенді тірілтіп алуы жағынан дәстүрлі сюжеттерге ұқсағанымен, олар өзге нұсқалардағыдай өзара қырық пышақ бола қоймайды. Қыздың тірілгеніне қуанумен ғана шектелген үміткер жігіттер тәубәшіл, салқындылығымен ерекшеленеді. Оның есесіне қыздың өзі төрелік айтып, тосын шешім қабылдайды. Әкесінен бір жыл мерзім сұрап, сол уақыт ішінде сүйіктісін өзі таңдайтын сынай танытады. Испан ертегісі «Жыл да өтеді, қыс та аяқталады, тау бөктерінде бадам ағаштары гүлдепті, ал әкесімен қызы тұрған селода бірден үш үйлену тойы қызықталады. Қалыңдықтың қайсысын өзіне күйеу еткенін – өздерің шешіңдер!» (Әлем халықтарының ертегілері, 1992: 52), – деп жұртшылыққа жұмбақтап ой тастаумен бітеді. Бұл сарын ертегінің бастауы бағзы замандағы үнді аңыздарында жатқанын дәлелдейді. Себебі, соңында оқырманға немесе кейіпкердің біріне арнайы сауал қойып, оқиғаны қорытуға шақыру – үнді сюжеттеріне тән үрдістің бірі. Бірақ үндінің әдеби ескерткіштерінде сюжеттің соңында сұрақтың жауабы айқындалатын болса, мұнда мәселенің түйіні белгісіз күйінде қалады (Невеста трех женихов, <https://azku.ru/skazki-narodov-evropyi/nevesta-tryoh-zhenihov.html>).

«Қыр көрелікті» қазақ әдебиетіндегі алғашқы романдардың бірі ретінде жан-жақты талдап-таразылаған З.Бисенғали оқиғаның құрылымдық жүйесін де қалыс қалдырмайды. Ол көркем шығармаға арқау болған шығыс сюжетінің не үшін алынғанына, оның негізі қайда жатқанына назар аударады. «Қалыңдық іздеген бай балаларының бір күнде келіп құда түсуі, байлық, дәулет, атақ-абыройларының бірдей болуы – авторлық ой, идея, көркемдік шешім үшін әдейі таңдалған тәсіл. Роман оқиғасы талай халықтардың әдебиетінде бар таныс сюжет, әйгілі мотив» (Бейсенғали, 2009: 81) – деп нақты тұжырым жасайды.

Қазақ әдебиетінде «Қыз көрелікке» сюжеті жағынан ұқсас тағы бір шығарма бар екенін айтуға тиіспіз. Шығыстың әйгілі сюжеті Т.Жомартбаев романының белгілі бір бөлігін ғана құрайтын болса, Базар жырау Оңдасұлының «Айна-тарақ» дастанының оқиға желісін түгел қамтиды. Сюжеттердің өзара ұқсастығы жөнінде Т.Қабышев зерттеуінде біршама баяндалған. Бұл дастан қазақ ертегілерінің ізімен жырланғаны белгілі. Себебі, алысты көретін айна мен ұшқыш кілем Базар шығармасына өзгеріссіз енген. Ал ертегіде баяндалатын алманың орнында өлген адамды тірілтетін тарақ алынған. Тарақ бұл сюжеттің басқа нұсқаларында кездеспейді. Жалпы, дастанның «Айна-тарақ» деп аталуы да қызық. Қашанда қосарланып айтылатын осы бұйымдар қазақ қоғамы үшін әдемілік пен әсемдіктің символы саналатыны, ұлт бойжеткенінің сән түзеу құралы екені рас. Әйел болмысына жақын кілем де осынау дүниелерден алыс кете қоймайды. Сиқырлы қасиет дарытпағанның өзінде бұл үшеуі қыз-қырқынның табиғатына лайық заттар екені анық. Сондықтан, Базар жырау өз дастанына арқау болатын оқиғаларды ару қызға жарасатын бұйымдар арқылы бедерлеуге бейімдейді. Ақын шығармасының тағы бір ерекшелігіне келсек, қызға арнап алынған сыйлықтардың бағасы әркімкі, үлкені мың ділдаға кілем, ортаншысы екі мың ділдаға айна, кішісі үш мың ділдаға тарақ сатып алады. Яғни, өзге заттардың құны бірқатар нұсқаларда бірдей болса («Ханның үш ұлында» – жүз түйе жүк, «Қыз көрелікте» – үш мың сом), «Айна-тарақта» бұйымдардың бағасы оқиғаның баяндалу барысына

қарай мың теңгеге қымбаттап отырады. Сонымен қатар, бұл дастанда қыздың өзі үш жігіттің алып келуге тиіс құнды дүниелерінің атын атап, түсін түстеп, арнайы тапсырыс береді.

Шынында да, Базардың «Айна-тарағының» басқа нұсқалардан айырмашылығы жеткілікті. Бір үйдің үш баласының бір-біріне білдірмей, патшаның қызымен көңіл жарастыруы, бойжеткенге барып, «қандай сыйлық ала келейін» деп өздері өтініш айтуы, ғашықтығын жасырып жүрген үшеудің Бұхара шаһарында бас қосуы әріден келе жатқан аңыздың желісінде кейін пайда болған өзгерістерге сәйкес туындағаны екені анық.

*Күндік жер бай мен патша екі арасы,
Дос екен кеулінде ешбір жоқ қарасы.
Бар екен падишаның жалғыз қызы,
Байдың бар өнері асқан үш баласы.*

*Сыйласып сүйген жарға бір-бірімен,
Тең болар бір күнгі өмір бір жылымен.
Үш мырза бірінікін бірі білмей,*

Жүріпті ашық болып хан қызымен (Базар жырау, 2008: 306).

Базар жырау нұсқасында оқиғаның өткен дәуірі (Әзіреті Әбу Жүсіп заманында, Айталық үш мырзаның әңгімесін), әфсананың шыққан төркіні («Төртқара Үмбет биден есіткен ем, Тыңдарлық ертегі екен бір сыдырғы»), жырлауға не түрткі болғаны («Өлеңге осы сөзі айналдыр» деп, Өтінді үлкен-кіші қатар-құрбы»), шығарманы қай кезеңде жазғаны («Сол кезде ертегіні еттім дастан, Толтырған уақытым еді отыз бірді»), дастанның тағылымдық мән-маңызы («Жастарға жатқа аларлық хикая екен, Ойлантар оқиғасы алуан түрлі») туралы мәлімет беріледі. Яғни, «Айна-тарақтың» қорытынды бөлігінде Базар жыраудың өз туындысына көзқарасы нақты көрініс тапқан.

Тағы бір ерекшелік, «Айна-тарақ» дастанында байдың кіші баласы Әбдісұлтанның ғана есімі аталады. Оның екі ағасының аты мүлде ауызға алынбайды. Бұл нұсқада үш жігіт қазақ ертегілеріндегідей ажал аузында шала жансар жатқан бойжеткенді емес, жан тәсілім еткен соң, көпшілік болып көтеріп, жерлеуге алып бара жатқан қызды тірілтіп алады. Әрқайсысының еңбегін бұлдап, тірі қалған қызға таласуы аталған дастанда да байқалмай қалмайды. Дауласушы үшеуге төрелік айтушылар өлген қызға жан салған тарақтың орны бөлек екенін («Әбжаттың есебімен екшегенде, тарақтың сан-салмағы басып бұрды. Кілем мен айна нарқын қосқанда тек, Болыпты бағасы әрең тарақ құрлы») айтып, қызды кіші ұлға лайық көреді. Сол кезде қалыңдығына қолы жететін негізгі кейіпкер Әбдісұлтанның ғана атын атап, оқиғаны күрмейтін салмағы басым тарақтың бағасын басқа бұйымдардан қымбаттатып көрсеткен Базар жыраудың шеберлігіне көз жеткіземіз. Оның оқиға барысын алдын-ала астарлап, тұспалдап аңғартқанын байқаймыз. Бұл ретте «Қыз көреліктің» авторы Т.Жомартбаев жиырмасыншы ғасыр басында Мағжан Жұмабаевтың арнайы мақаласына арқау болған Базар жырау шығармашылығымен, оның ішінде «Айна-тарақ» дастанының сюжетімен таныс болуы әбден мүмкін. М.Жұмабаев: «Асса, елдің қамын ойлаған, қалса, өзінің ойына терең бойлаған «кеңесі кеңіне келетін»

ақын екендігі өлеңдерінен байқалады» (Жұмабаев, 1989: 341), – деп баға берген Базар Ондасұлы шығыс әдебиетіне кең тараған сюжетті оқиғасы тартымды көркем дастанға айналдырды. Ақынның шығармашылығын жан-жақты зерттеген С.Қосан бұл туындыны новеллалық дастандардың қатарына жатқызады (Қосан, 1912: 95).

Базар жырау ағайынды үш жігіттің сатып алған үш сиқырлы бұйымының қадір-қасиетін бейнелі тілмен бедерлеп көрсетеді. Аталған үш бұйымды дәл осылай көркем кейіптеу басқа нұсқаларда кездесе қоймайды. Үш жігіттің әрқайсысы өзінше меншіктеп жүрген бойжеткен қалауын айтқан кезде қиял-ғажайып дүниесіндегі заттарға тапсырыс бермейді. Қыздың аңсары – әйел затына қажетті кәдімгі кілем, айна және тарак. Бірақ жігіттер Бұқараға табан іліктіргеннен бастап, шығармадағы қиял әлемі басталады. Өлгі заттардың сиқырлы нұсқалары алдарынан шығып, шым-шытырық оқиғаның алғышартына айналады. «Айна-тарак» дастанының атауын осы үш бұйымның екеуінен ғана құрып, кілемді тыс қалдырған Базар жырау оның күдіретін танытуға барынша мән береді. Халық аңыздары мен ертегілерінде көп ұшырасатын ұшқыш кілемнің сипаты «Айна-таракта» былайша көрініс тапты:

Кілемнің болғанменен солғын түсі,

Тұрарлық мың ділдәға бар жұмысы.

Жетеді сағатында айлық жерге,

Үстіне дәреттеніп мінген кісі (Базар жырау, 2008: 310).

Ежелгі сюжетті нәзиралық тәсілмен қайта жырлаған Базар Ондасұлы айнаны сипаттаған сәтте тек аңыздық нұсқаларды ғана ұстанбайды, жаңашылдық идеяларын санаға сіңіріп, болашақтың болжамын бедерлеуге жетелейді. Айна ежелгі түсінік бойынша күннің бейнесін де танытады, өзге әлемге бастайтын қақпа деп те бағаланады, әйел құдайлардың құнды құралы ретінде де дәріптеледі. Қиял әлемінде өткен оқиғаларды немесе болашақтың кереметтерін көз алдына әкелетін айналар туралы да әфсаналар бар. Сол айна арқылы жер түбіндегі нәрсені көру – ескі аңыздардың көпшілігінде кездесетін белгілі мотив. Дастанның кейіпкерлері бұл сиқырлы айна арқылы өздеріне қажетті нәрсені – қыздың халі қалай екенін білуге асығады.

Қайтыс болған арудың жерленгелі жатқанын көрсетіп, оқиғаны тым шиеленістіруге себепкер болатын қастерлі дүниенің сипаты былайша кейіптелген:

Саудалап мың жарымды әркім берген,

Ешкім жоқ екі мыңға әлі келген.

Болғанмен пұлы қымбат бұл айнаның,

Айрықша қасиеті бар өзгелерден.

Төрт бұрышы дүниенің көрінеді,

Қола алып қарасаң биік жерден (Базар жырау, 2008: 310).

Мифтік түсінік бойынша, әйел әсемдігінің символы саналатын, махаббат және су құдайларының ұстанған қасиетті заты ретінде бейнеленетін кәдімгі тарак Базар шығармасына тегіннен-тегін арқау етіп алынбаса керек. Дастан оқиғасына сәйкес, екі дүниенің ортасында дәнекер болып, бойжеткенді фәни жалғанға қайта оралтатын тарак аталған бұйымдардың бәрінен де бағалы. Қалаған жерге лезде жеткізетін ұшқыш кілем мен әлемнің бар түкпірін көрсететін айнаға қарағанда әлдеқайда

қымбатқа сатылғаны да сондықтан. Базар жырау Бұқара шаһарындағы саудагердің аузына сөз салып, тарақтың таңғажайып ерекшеліктерін тамсандыра суреттейді:

*Тарақтың кереметін айтайын мен,
Нәрсе жоқ бұл базарда мұнымен тең.
Үш күндік өлген кісі тіріледі,*

Тарақты көкірегіне қойған жерден (Базар жырау, 2008: 310).

«Айна-тарақ» дастанының өзіне тән уақыттық және мекендік өлшемдері бар. Шығарманың кейіпкерлері «Күндік жер бай мен патша екі арасы», «Бұқара шаһарына барды бұлар, Ай жарым болды деген шамасында», «Үш күндік өлген кісі тіріледі», «Төрт бұрышын дүниенің жақындатып, Алысты алады екен леппен тартып». «Сағатта ай жарымдық алыс жолдан, Жаназа тарқамай-ақ келіп түсті», «Көрсеткен көз алдына елестетіп, Алысты атты адамға ай баратын» деп сипатталатын нақты және қияли өлшемдері бар уақыт пен кеңістіктің аясында әрекет етеді. Кейде Базар жырау кейіпкерлерінің толғанысына ерік беріп, осы өлшемдердің өзін саналы түрде мың құбылтады. Мәселен, сатушы: «Кілемнің тоғыз құлаш айналасы, Мың ділдә алам десең оның бәсі», – деп ұлғайтып әсірелесе, сатып алушы: «Кілемнің қошқыл емес, солғын түсі, Көлемі жайнамаздай жайсаң кіші», – деп оны тұқырта түседі.

«Айна-тарақтың» мезгілдік және мекендік ерекшеліктері ақын шығармашылығын зерттеуші С.Қосанның назарынан да тыс қалмаған. Ол бұл турасындағы ой-пікірлерін «Базар дастанында парсы ертегісінде жоқ Бұқара, Әбдісұлтан, сарт, халифа секілді тың ономалық, этнотопонимдік, т.б. атаулар кездеседі. Бұл да ақынның өзі өмір сүрген орта мен фольклорлық дәстүрдің ықпалына түсе отырып, ертегінің жаңа вариантын туғызғанын білдіреді және оған қоғам мен уақыт өзгерістерінің тиісінше үлес қосқанын көреміз» (Қосан С. Базар, 2012: 19), – деп тұжырымдайды.

Базардың шығыс сюжетін әрлеу тәсілдерінің өзі арнайы зерттеуді талап етеді. Оның ұшқыш кілемге дәрет алып мінген адам ғана дйттеген жеріне жетеді деп топшылауы мұсылмандық қағидасымен сабақтасып жатыр. Сондай-ақ, тарақты өлген адамның кеудесіне қойып, тірілтіп алу салты басқа нұсқаларда кездесе бермейді. Бұл тұрғыдан да ақын белгілі бір негізге сүйене отырып, өзіндік шешім қабылдаған секілді.

Ақын шығармашылығына арқау болған осы сюжет қырғыз халқының «Зыйфырым» деген ертегісінде бар. Бұл ұзын-сонар ертегінің бір эпизоды ғана. Дәлірек айтқанда, ертегінің қосалқы кейіпкері баяндайтын әңгіменің оқиғасы. Яғни, құрақ хикаяттың желісін құрайтын бірнеше тәмсілдің бірі. Мұхарым деген патша үш ұлының ақыл-парасатын сынағысы кеп, оларды қымбат дүние алып әкелуге жұмсайды. Сол заттарды сатып алатын мекен ретінде Шам шаһары таңдалған. Бұл жолы қазақ ертегілеріндегі дәстүрлі кілемнің орнында жер жүзін айналып шығатын ат көрініс тапқан. Бүкіл әлемді көретін айна мен өлген адамды тірілтетін алма сол күйінде алынған. Әдетте, бұрынғы нұсқаларда жігіттер әуелі қызды көріп, соның тілегімен аттанатын болса, бұл нұсқада ұлдар әкесін қуанту үшін ғана жолға шығады. Олар қолдарындағы бұйымдарын сынап көрмек болған кезде Куфа шаһары патшасының қызының өліп жатқанын айнадан көреді. Үшеуі ұшатын атқа мініп, қыздың денесі қойылмай тұрғанда жетіп келіп, алманы иіскетіп, тірілтіп алады. Бұл үшеуінің арасында да дау-дамай, тартыс-талас туындауы заңды. Ұшатын аттың, көреген айнаның

және хош иісті алманың иелері өз бұйымдарының қасиетін, өздерінің сіңірген еңбегін дәлелдеуге тырысып бағады. Үшеуінің қайсысы қызға лайық дегенде, сөйлемеуге серт берген Мысыр патшасының қызы Зыйфырым амалсыздан «Қызды алманың иесі алуы керек, сол ғана тірілтіп алды», – деп, жауап береді (Қырғыз халық ертегілері, 1992:125). Бұл сәттегі Зыйфырымның шешімі қызды алмасы бар жігітке қосатын қазақ ертегілерінің сарынымен үндес. Яғни, алма тіршілікке нәр беретін, өмірді жалғастыратын жеміс ретінде таңдалған. Бұл мотивтің көптеген халықтардың аңыз-әңгімелеріне арқау болуы бекер емес. Осы орайда, түркі мен парсы ертегілерін зерттеуші Б.Әбжеттің «Иран, ауған ертегілерінде түгелге дерлік баласы жоқ патшаға не байға бір дәруіш келіп, қолына бүтін алма, не жарты алма ұстатады да, тоғыз ай, тоғыз күннен кейін балалы болатындығын айтады» (Әбжет, 2008: 66), – деген пікірі назар аудартпай қоймайды.

Біз оған қоса, бұл сюжеттің аталған шығармалардың біразынан әрідегі әлемге танылған әдеби ескерткіштерде ұшырасатынын айтқымыз келеді. «Қыз көрелік» романы мен Базар жыраудың «Айна-тарак» дастанының ертегілік сарындағы оқиғалары әйгілі «Тотынама» хикаятының екі әңгімесінде көрініс тапқан. «Әулиенің қызы, оның үш ері, қыздың көрге түскені, оны үш ерінің көрден қазып алғаны, яки қыздың қалай тірілгені жөніндегі әңгіме» деп аталатын он төртінші түннің хикасы роман мен дастандағы қиял-ғажайып элементтермен үндесіп жатқанын аңғару қиын емес.

Бір қызға үш жігіттің таласуы, әрқайсысының оған жасаған жақсылығын міндет қылып, иемденуге ниеттенуінің мысалы бұл әңгімеде де көрініс тапқан. Тек оқиға сәл басқаша өрістейді. Әкесі қажылыққа кетіп бара жатқанда әйелі мен ұлына бойжеткен қызын теңіне қосу жөнінде аманат айтып кетеді. Қажылықтан қайтып келе жатқан әке қызына лайықты жігітті жолықтырып, қасына ертіп алады. Келсе, әйелі мен ұлы да қызға бір-бір күйеу тауып қойыпты. Осы жерден әрі қарайғы дау-дамай, талас-тартыс «Қыз көреліктің» оқиғасына біршама ұқсайды. Бұл хикаяда да қыз өледі, бірақ оның өліміне үш күйеудің арасындағы алауыздық пен қызғаныш себепші болады. Бүкіл елге тарап кеткен үш жігіттің айқай-шуынан басы қатқан бойжеткен құсадан көз жұмады (Зийа ад-Дин Нахшаби, 1979: 116). Ал осындағы өлген қызды тірілту оқиғасы «Қыз көреліктегі» шығыс сюжетімен үндес. Біріншісінің мәйітті көрден алып шығуы, екіншісінің денені жіңішке қайыспен ұрып, қанын қыздыруға талпынуы, үшіншісінің өмір суымен (Ә.Қоңыратбаев аудармасында шөп қуатымен деп көрсетіледі) емдеп тірілтіп алуы, содан соң бұл қыз маған тесілі деп өзара арпалысуы үнді жерінен бастау алған хикаяда көрініс тапқан. Мұның өзі кейінгі замандағы шығармаларға өзек болған сюжеттердің арғы дәуірден тамыр тартатынын айғақтайды. «Тотынамада» тірісінде де, өлісінде де күн көрсетпеген үш жігіттен жерінген қыз үй-жайын тастап, мазарға барып, өмір бойы құлшылық етуге бекінеді. Яғни, хикаяның қазақша аудармасында баяндалғандай, «басындағы шашын күзеп, софы шекпенін киеді» (Зияаддин Нахшаби, 1991: 109). Орыс тіліндегі нұсқада сопылық туралы сөз қозғалмаса да, сюжеттің мән-мағынасы осы іліммен байланысты екені аңғарылмай қалмайды. Шынында да, «Тотынама» шешімінде діни мотивке негізделген сопылық сарын белгілерін байқау қиын емес. Оның сыры Зийа ад-Дин Нахшабидің сопылық әдебиет ықпалындағы акын болғандығынан деп санай-

мыз» (Қосан, 2012: 100), – деп С.Қосан тұжырымдағандай, бұл шығарманың кейіпкері қатты қиналған кезде таяныш пен тиянақты діннен іздеп, дүниеден баз кешіп кетеді. Ал «Қыз көреліктегі» оқыған-тоқығаны мол білімді бойжеткен үш жігіттің бетін қайтарып, ұнатқан адамының етегінен ұстайды. «Тотынаманың» аталған әңгімесінде жаратқанға мойынсұнуға ден қойылса, Т.Жомартбаев романының сюжеті ағартушылық сипатқа негізделеді.

Жалпы, «Тотынама» мен «Қыз көрелік» оқиғаларының едәуір айырмашылығы бар екенін айтуға тиіспіз. Нахшаби шығармасында «Қыз көрелік» пен «Айна-тарақтағы», сондай-ақ қазақ-қырғыз ертегілеріндегі секілді әлдеқайдан сиқырлы үш зат алып келіп, солардың көмегіне жүгіну сарыны атымен жоқ. Түрлі жолмен келіп бойжеткеннің шаңырағында бас қосқан үш жігіт құсадан өлген қызды тірілтуге бірден кірісіп кетеді. «Тотынамада» ғажайыптар әлемімен астасқан фантастикалық шешімнен гөрі табиғи талпыныс пен ғылыми тұжырымды дәріптеуге ден қойылған. Жігіттер тез кимылдап, денесі суып үлгермеген қыздың қанын қыздырып, емдік амалдарды, қасиетті сусынды қолданып, өмірге қайта оралуға тырысады. Әрине, бұдан бұл әңгімеде қиял дүниесі мүлде жоқ деген ұғым тұмауға тиіс. Қыздың өліп-тірілуінің өзі нағыз ғажайыптар ғаламатын танытатын элемент екендігіне дау жоқ. Бәрібір «Қыз көрелікке» қарағанда «Тотынаманың» сюжеті өмірге анағұрлым жақын. Осы тұрғыдан алғанда, тіпті қызға жасалған емдік шаралардың өзін халықтың шипагерлік тәжірибесінің бір көрінісі ретінде қарастыруға болады.

Өз зерттеуінде «Тотынама» мен «Айна-тарақтың» ұқсастығына және айырмашылығына жан-жақты тоқталған С.Қосан: «Бұл дастанның басты сюжеттік желісі «Тотынаменің» өзінен емес, оның кейінірек аударма күйінде өңделіп, тың эпизодтар мен сарындар сіңірілген ортаазиялық не түркиялық нұсқалардан алыну мүмкіндігін де жоққа шығара алмаймыз. Ал осы нәзиралық үлгілердің өз кезегінде парсылық сюжетке жаңа ұлттық яки жергілікті мотивтерді енгізетіні күмәнсіз. «Тотынаме» мен Базар дастанының сюжеттік жүйесін салыстырғанда әр түрлі халықтық нұсқалар мен эпосқа тән вариациялану, даму құбылыстарын, сондай-ақ жеке ақынның шығармашылық қолтаңбасын есте ұстағанды ұмытпаған жөн» (Қосан, 2012:19), – деп қорытады. Бұл пікір негізсіз емес.

«Айна-тарақтың» сюжеті «Тотынамадан» тікелей алынбағанына, біршама өзгеріске түскен кейінгі нұсқалар арқылы келгеніне дау жоқ. Біздің ойымызша, түрлі жолдармен шығыс елдерінен жетіп, қазақ ертегілеріне сіңген хикаялар Базар дастанына арқау болуы мүмкін. Ақын шығармасының оқиғасы барлық ертегілердегі секілді жақсылықпен аяқталуы, соңғы жағында жұп құрағандардың бақытқа кенелуі осыны аңғартады. Оның үстіне Базар сол ертегілердегі сюжеттің желісінен аса көп ауытқымай, оны келісті көркем туындыға айналдырған.

Тағы бір айта кетерлік мәселе, бұл сюжет «Тотынаманың» түрлі нұсқаларының өзінде бірқатар өзгеріске түскен. Қытай қазақтары арасына тараған «Тотынаманың» (Ғабдулқалам Файзыханұлы әзірлеген кітап) отыз төртінші тарауында баяндалған «Хорасан еліндегі бір оқымыстының әңгімесі» деген хикаядан осы сюжеттің сәл түрленгенін байқаймыз. Бұл «Тотынама» сюжетінің Нахшаби «Тотынама-сы» сюжетінен аздаған айырмашылығы бар. Біріншіден, мұнда қыздың (Жәмилә) және жігіттердің (Нажип, Зариф, Назиф) нақты есімдері көрсетіледі. Екіншіден,

жігіттердің бірі қызды алдыңғы нұсқада алдымен қанын қыздырып, қасиетті сумен немесе шөппен емдесе, кейінгі нұсқада денесін ұрғылап, яғни төмпештеу арқылы ғана жан салады (Тотынама, 1987:187). Ғ.Файзыханұлы нұсқасынан Нияз Тобыш аударған «Хорасан еліндегі бір тақуаның әңгімесі» деген хикаяның да (Тотынама, 2005: 109-112) бұдан ешқандай айырмашылығы жоқ.

Шығыстанушы О.Акимушкиннің зерттеуі бойынша «Тотынамаға» негіз болған шығарманың бірі делінетін Имадибн Мухаммад ан-Нааридің «Түнгі жауһарлар» («Джавихир ал-асмар») хикаяттар жинағында он тоғызыншы түннің әңгімесі ретінде баяндалатын сюжет ең алдымен көркемдігімен ерекшеленеді. Бұл хикаяда кейіпкерлердің жан дүниесі мен ішкі толқынысын бейнелеуге баса мән берілген. Хинд қаласын мекендейтін тақуаның қажылыққа аттануы, жалғыз қызын күйеуге беру мәселесін бала-шағасына тапсырып кетуі, бір емес үш күйеу жігіттің табылуы, сол үшеуінің өліп-тірілген бойжеткенге таласып, әбден шырғаланға түсуі көптеген нұсқаларға қарағанда әсерлі суреттеледі. Жалпы, «Түнгі жауһарлар» мен «Тотынаманың» осы сюжеті бір-біріне өте ұқсас. Дегенмен, оқиғаның түзілімі барысындағы бірқатар айырмашылықтар да аңғарылмай қалмайды. Біріншіден, бүкіл елдің әңгімесіне қалып, құсаға батқан қыздың тап болған дертінің жай-жапсары нақтырақ баяндалады. Жұрт «көкірегі шаншып, демі тоқтап, қаны жүрмей қалған» бойжеткенді жылан шағып алған екен деп ойлайды (Имад ибн Мухаммад, 1985: 183). Екіншіден, орталарындағы дәрігер жігіт көрден шыққан қызды таяқпен немесе қамшымен сабап айықтырудың жолын айтқанда қазып алған жігіт «оны таяқтағанша, мені сабаңдар» деп қарсылық көрсетеді. Үшіншіден, емші жігіт осы тәсілді өзінің ұсынғанына қарамастан, қызды белдікпен соққылап жан салған жігітті қатігез деп кінәлайды. Яғни, бұл нұсқада адам мінез-құлқының ішкі қайшылықтары шиелене түседі. Төртіншіден, бойжеткеннің ой-санасы арқылы «Ақыл таразына салсақ, әлемдегі барлық әйелдің бір-ақ күйеуі болады. Үш күйеудің болуы сондай жиіркенішті нәрсе» (Имад ибн Мухаммад, 1985: 185), – деп тиянақты тұжырым жасалады.

Бір назар аударарлық дерек, «Тотынаманың» көптеген нұсқасында көрініс тапқан осы сюжет Сайид Хайдар Бахш Хайдаридің урду тілінде жазылған «Тотының әңгімелері» хикаяттар жинағында жоқ. Автор аударма жасай отырып, шығарманың жаңа әдеби нұсқасын әзірлегенде қысқартып жіберген сюжеттерінің қатарында кетуі мүмкін.

Оның есесіне бұл сюжеттің алғашқы нұсқалары ежелгі үнді аңыз-әфсаналарынан тамыр тартатын «Веталаның жиырма бес әңгімесінде» («Веталапанчавимшати») бар. Бір қызға үш жігіттің ғашық болып, таласқа түсуі ежелгі әдеби ескерткіштің екінші әңгімесінде көрініс тапқан. Сюжеттің қысқаша мазмұны, кейіпкерлердің әрекеті, оқиғаның дамуы осыны айғақтайды. Калинди өзенінің жағасындағы Брахмапура қаласын мекендейтін Агнисвамин деген брахманның Мандаравати деген қызына үш жас брахман таласады. Әкесі қызын осы үш жігіттің қайсысына берерін білмей басы қатып жүргенде Мандаравати өмірден өтеді. Жігіттер бойжеткенді өлгенде де тыныш жатқызбай, әрқайсысы өз бетінше әрекет жасайды. Бірінші брахман денесі өртелген сүйіктісінің күлін өзінің үстіне сеуіп, шашын бұрым етіп өріп, ел кезіп кетеді. Екіншісі қыздың сүйектерін жинап алып, киелі жерлерге аттанады. Үшіншісі

Мандараватидің мәйігін жаққан жерге үй салып, сонда тұра береді. Бірінші брахман өлгенге жан беретін сиқырлы кітапты тауып, қайтып оралады. Екінші брахман қыздың сүйегін қасиетті суға жуып, сол жерге келеді. Ол сонда тұратын үшінші жігіт екеуі сүйек пен күлден құрастырып, бойжеткеннің бейнесін қайта мүсіндейді. Бірінші жігіт сиқырлы мантра оқып, қызды тірілтіп алады. Қыздың өмірге қайта оралғанын көрген соң, брахмандар арасында талас-тартыс басталады. Сюжеттің аяғында Викрамидитья (Викрама) патшаның арқасында келе жатқан Ветала үнді ескерткіштерінің бәріне тән үрдіспен «Қыз кімге тиесілі?» деген сауал қояды. «Мантра оқып қызды тірілткен жігіт оның әкесі іспетті, ал сүйегін арқалап жүрген жүрген ұлы секілді әсер қалдырады. Бірі әкелік, екіншісі перзенттік парызын өтеді. Сондықтан оның күліне дейін күзетіп, түтінін түтетіп отырған жігіт күйеуі болуға лайық», – дейді Викрама (Двадцать пять рассказов Веталы, 1958: 37-38). Будда дінінің сал-дәстүрін әйгілейтін тәмсіл мен түрленген хикаяларды салыстыра қараған кезде бір сюжеттің қаншалықты өзгеріске түскеніне көз жеткізуге болады.

Үш жігіттің бір қызға таласы «Тотынаманың» отыз бесінші түніндегі әңгімеде де бейнеленген. Бұл да үндінің көптеген шығармаларына арқау болған сюжет. Мұнда бірі әлемде болып жатқан барлық жаңалықты біліп отыратын, екіншісі ағаштан ат жасап, оны жылдам жүргізе алатын, үшіншісі атқан оғы мұлт кетпейтін мергендігімен ерекшеленген үш жігіттің ұрланған қызды тауып келу хикаясы баяндалған. Тыңшы қызды перілердің ұрлап кеткенін анықтайды, шебер ағаш ат жасап, жолға әзірлеп береді, садақшы періні өлтіріп, қызды алып келеді. Ғасырлар бедерінде көп өзгеріске түскен бұл сюжеттің «Қыз көреліктің» оқиғасымен тоғысатын тұсы – «менің еңбегім бәрінен артық, сондықтан қыз менікі болуға тиіс» деп таласып, атқарған ісін міндетсуі. Бұл сюжеттің соңында «Қабул көпесінің қызы Зухра өзін ажалдан құтқарған үш жігіттің қайсысына тиюге тиіс?» деген дәстүрлі сұрақ қойылады (Зийа ад-Дин Нахшаби, 1979:231; Зияаддин Нахшаби, 1991 208). Сайид Хайдар Бахш Хайдаридің «Тотының әңгімелерінде» жиырма төртінші тарауында баяндалған осы сюжеттің (Сайид Хайдар Бахш Хайдари, 1933: 133-136) Нахшаби шығармасындағы сюжеттен айырмасы жоқ. Тек қызды ұрлап әкеткен дүлей күштің иесі бірінде пері, екіншісінде мыстан кейпінде сипатталады. Қытайда жарияланған «Тотынама» сюжетінде қыздың аты Зухра, әкесінің аты Ғанка, үш жігіттің есімдері Дилнауаз, Рахшысаз, Тайрандаз деп көрсетіледі (Тотынама, 1987: 116). Әрине, бір нұсқаны негізге алғандықтан, Нияз Тобыш аударған хикаяның бұдан айырмасы болмайтыны белгілі.

Имад ибн Мұхаммед ан-Нааридің «Түнгі жауһарларында» Джауза деген қызды жын ұрлап әкеткені айтылады (Имад ибн Мухаммад ан-Наари, 1985: 269). Ал оқиғаның қалған бөлігінде өзгеріс байқалмайды. Сонымен қатар, Мұхаммед аз-Захири ас-Самарқандидің «Синдбадамасында» осы сюжеттің түрленген тағы бір нұсқасы кездеседі. Бұл – Кашмир патшасының сұлу қызын жынның (ифрит) өңгеріп кетуіне байланысты туындаған аңыз. Тек мұнда әдеттегідей үш жігіт емес, төрт жігіттің өнері сыналады. Қызды құтқару үшін төрт ағайынды өнерпаз жігіттің жорыққа шығуы, жолды жетік білетін біреуінің ифрит мекен еткен жерді тауып беруі, батылдығымен ерекшеленген екіншісінің қызды алып шығуы, жауынгерлігімен танылған үшіншісінің қуғыншыларды күйрете жеңуі, емшілігімен көзге түскен

төртіншісінің қызды дерттен айықтыруы (Мухаммад аз-Захири ас-Самарканди, 1960: 247) бұл хикаяның өзге нұсқалармен сабақтас екендігін айғақтайды. Аталған нұсқада жігіттердің қызға таласып, дауласқаны баяндалмайды, олар үнсіз ғана патшаның шешіміне құлақ асады.

Қазақ және қырғыз ертегілерінен де бұл сюжетке ұқсас эпизодтар табылып қалады. Мәселен, «Тоғыз дәруіш» деген қазақ ертегісінде бір байдың тоғыз ұлы қарақұс кейпінде келіп, патшаның қызын ұрлап кеткен жалмауыз кемпірді іздеп жолға шыққаны, әрқайсысының өз өнерін көрсетіп, қызды құтқарып әкелгені баяндалған (Бабалар сөзі, 2011: 242). Ал қырғыздың «Кемпірдің жеті ұлы» деген ертегісі – қазақ ертегісінің сәл түрлене түскен нұсқасы. Тоғыз дәруіш әкеден қалған мылтыққа таласып, патшаның алдына барса, жеті ұл анасы берген садақты иелену үшін ханға жүгінеді. Біріншісінде қызды қарақұсқа айналған мыстан, екіншісінде нағыз қарақұс ұрлап әкетеді. Алғашқысында тоғыз жігіт бір қызды құтқарады, соңғысында жеті жігіт екі қызды (Болмас хан мен Тоймас ханның қыздары) ертіп келеді (Қырғыз халық ертегілері, 1992: 30). Бұл нұсқалардың бәрінде де дерлік ұрланған қыз өнерлі жігіттердің біріне (көп жағдайда кішісіне) бұйырады. Сонымен қатар, бойжеткеннің кімге тиесілі екені айқындалмай қалатын нұсқалар да бар. Мысалы, «Веталаның» тоғызыншы әңгімесінде Шрингаравати қаласының билеушісі Вирабаху патша мен Падмавати патшайымның қызы Анангаватиге өнері бірінен бірі асқан төрт жігіт қол созып, бірі қайраттылығын, екіншісі тірі жан атаулының тілін білетінін, үшіншісі бес қаруын асынған мергендігін, төртіншісі ғалымдығын айтып мақтанады. Веталаға Викраманың «қызды қшатрийге беру керек» деп ақыл қосқаны болмаса, әңгіме сол жерден аяқталып, оқиғаның немен тынғаны белгісіз күйінде қалады (Двадцать пять рассказов Веталы, 1958: 70).

Біз талдап-таразылаған бір-біріне ұқсас осы екі сюжет (өліп-тірілген қызға талас және ұрланған қызды құтқару) о баста бір сюжеттен алынған деген ойға жетелейтін тағы бір хикая Веталаның алтыншы әңгімесінен табылды. Харисмавин деген брахманның Сомапрабха деген қызының оқиғасы «Тотынаманың» аталған екі сюжетімен өзектес. Бір брахманның ұлы Харисваминнің келісімін алып, қызына үйленетін болады. Харисвамин патшаға кеткен кезде тағы бір брахманның баласы Сомапрабханың ағасы Девасваминге келіп, қарындасына құда түсіп, уәдесін алады. Үшінші жігіт қызды алу жөнінде Харисваминнің әйелімен бәтуаласады. Осылайша, қажылыққа аттанарда қызын күйеуге беру мәселесін әйелі мен ұлына тапсырып кететін «Тотынамадағы» тақуаның оқиғасы айна-қатесіз қайталанады. Бірақ дәл осы жерден «Тотынаманың» екінші сюжеті жалғасып жүре береді. Дхуста деген рақшас ұрлап әкетіп, Виндхий ормандарына апарып жасырған Сомапрабханы алып келу үшін өнерлі үш жігіт барын салады. Біріншісі бойжеткеннің қайда кеткенін анықтайды, екіншісі жылдам жеткізетін күймелі арба жасайды, үшіншісі рақшастың тас-талқанын шығарады. «Сомапрабха кімге тиесілі?» деген Веталаның сұрағына оны арқалап келе жатқан Викрамадитья рақшасты өлтірген ержүрек жігіттің қызды алуға тиіс екенін айтады (Двадцать пять рассказов Веталы, 1958: 59).

Қорытынды. Осылайша, бір сюжеттің немесе бір тектес екі сюжеттің көркем әдебиетімізге, қазақ және қырғыз ертегілеріне, әлемге танымал әдеби ескерткіштерге арқау болуы көптеген тұжырым жасауға жетелейді.

Біріншіден, үнді сюжеттерінің тым әріден басталатыны, жазба нұсқаларға ерте-рек көрініс тапқаны баршаға мәлім. Ал бұл сюжеттердің о баста үнділерге қайдан барғандығы туралы мәселе әлі де тереңірек зерттеуді қажет етеді.

Екіншіден, мұндай сюжеттерді көркем әдебиеттен ауыз әдебиетіне, ауыз әдебиетінен қайтадан көркем әдебиетке кірігу процесінің мысалы ретінде кеңінен қарастыруға болады.

Үшіншіден, сюжет өзгерістері әр халықтың болмыс-бітіміне, салт-дәстүріне сай көрініс береді. Әрбір ұлт шығармаға енетін деталды өзінің діні мен діліне бейімдейді.

Төртіншіден, әлемге танылған мұндай сюжеттердің көптеген жұрттың таным-түсінігіне сай келетінін, сондықтан өз табиғатына сіңіруге, болмысына бейімдеуге қолайлы екенін де аңғаруға болады.

Қорыта айтқанда, көркем әдебиетімізді ілгерілетуге үлес қосқан шығыс сюжеттерінің арғы тегін зерттеу жұмысы жаңаша ізденістер жалғаса бермек.

Омаров Б.Ж.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Нур-Султан, Казахстан

E-mail: b_om777@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7750-2741

«Кыз корелик», «Айна-тарак» и «Тотынама»: общность с индийскими сюжетами

Аннотация. В данной статье анализируется тенденция отображения сюжетов всемирно известного литературного памятника «Тотынама» в произведениях устного народного творчества казахского и кыргызского народов, а также в произведениях казахской письменной литературы. Автор уделяет особое внимание сюжету о трёх женихах одной девушки. Этот сюжет часто встречается в индийских литературных памятниках, и на его основе создан ряд произведений казахских поэтов и писателей-прозаиков. Среди таких произведений казахского искусства слова можно назвать роман «Кыз корелик» Т.Жомартбаева и дастан «Айна-тарак» Базар жырау Ондасулы, а также ряд вариантов казахских сказок. Эти произведения подробно рассматриваются в данной статье.

Исследователь уделяет особое внимание тому, как известный восточный сюжет становится ядром всего произведения или используется как элемент другого произведения. В работе обобщены размышления об особенностях, характеризующих процесс перевоплощения короткого сюжета в другое произведение искусства, а также о том, как несколько составных частей одного и того же исходного произведения встречаются в переработанном виде в разных более поздних художественных произведениях.

Особо следует подчеркнуть, что в статье содержится актуальные сведения о происхождении, источниках и путях развития восточного сюжета.

Шедеврами мировой литературы, в которых представлены эти сюжеты, являются «Тотынама» Зия ад-Дина Нахшаби, «Сказки погугая» (Тота Кахани) Сайида Хайдара Бахша Хайдари, «Жемчужины бесед» Имада ибн Мухаммада ан-Наари (Джавахир ал-Асмар), «Двадцать пять рассказов Веталь», произведения Мухаммада аз-Захири ас-Самарканди «Синдбад-наме», а также ряд вариантов «Тотынама», распространенных в Казахстане и среди казахов, живущих на территории Китая.

Кроме того, в статье высказываются новые идеи о природе и характере восточного сюжета, его распространении среди народов мира, о трансформации восточного сюжета, адаптации к менталитету какой-либо нации, освоении восточного сюжета в новом произведении, о путях внедрения в устное народное творчество и письменную литературу определённого народа. Автор статьи не оставляет без внимания ни одно из различий, возникающих в процессе изменений восточного сюжета. Также автором демонстрируются своеобразные особенности трансформированных сюжетов в анализируемых произведениях.

В данном исследовании обращается внимание на процесс возникновения множества сюжетов, берущих своё начало от одного единого сюжета; на возникновение повторяющихся традиционных деталей; на наличие общих закономерных особенностей в начале и конце повествования различных историй.

Ключевые слова: восточный сюжет, произведение, индийские легенды, три жениха, три волшебных предмета, сказки, дастан, фантазия, мотив, брахман, ракшас.

Omarov B.Zh.

The L.N. Gumilyov Eurasian National University,

Nur-Sultan, Kazakhstan

E-mail: b_om777@mail.ru

«Qyz korelik», «Aina-taraq» and «Totynama»: Commonality with Indian plots

Abstract. The current research is devoted to study how the plots of the world-wide collection of stories «Totynama» are reflected in the Kazakh and Kyrgyz fairy tales, as well as in our written literature. The author focuses on the origin of the story about three husbands of one girl that is very popular among Indian literary monuments. A number of works of Kazakh poets and writers are based on this story. Among them «Qyz korelik» by T. Zhomartbayev and «Aina-taraq» by Bazar zhyrau Ondasuly, as well as a number of variants of Kazakh fairy tales are considered.

In the current paper the author pays special attention to the issue of usage of a well-known Oriental plot as the core of the story or as an element of the work. The idea of the process of transformation of a short story into an artistic creation or the appearance of several parts of the same story in different works is considered.

The main thing is that the article contains a lot of information about the origin, sources and ways of development of the Oriental plot. The masterpieces of world literature in which these plots are used as «Totynama» by Ziya ad-Din Nahshabi, «Totynyn angimeleri» (Tota Kakhani) by Saiyd Haidar Bakhsh Haidari, «Tungi zhaukharlar» (Pearls of conversations) (Dzhavakhir al-asmār), «Vetalanyñ zhiyrma bes angimesi» by Imad ibn Muhammad an-Naari, «Sindabad-name» by Muhammad az-Zahiri al-Samarkandi as well as a number of versions of «Totynama» that spread in our country and among Chinese Kazakhs are analyzed.

In addition, new ideas are expressed about the nature and character of the eastern plot, its spread to the world population, its transformation, and adaptation to the mentality of the nation, its assimilation into a new work, its integration into oral and written literature.

The author does not neglect a single difference in the process of changing plots. The specific features of the plot, which are embodied in each work are emphasized as well. It is worth paying attention to such complex details as the emergence of several literary plots from the one plot, the occurrence of often-repeated traditional details, the presence of common patterns in the origin and sequence of the story.

Keywords: oriental plot, literary work, Indian legends, three grooms, three magic items, fairy tales, epic, fantasy, motif, brakhman, rakshas.

Информация об авторе:

Омаров Бауыржан Жумаханұлы, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, доктор филологических наук, академик НАН РК. E-mail: b_om777@mail.ru, ORCID: 0000-0002-7750-2741

Әдебиет:

Әбжет Б. Түркі және иран халықтары ертегілеріндегі мифологиялық кейіпкерлер. – Түркістан: Қ.А.Ясауи атындағы ХКТУ, Тұран баспаханасы, 2008. – 258 б.

Әлем халықтарының ертегілері. – Алматы: Дәуір, 1992. – Т.1. – 304 б.

Бабалар сөзі. Жүз томдық. Қиял-ғажайып ертегілер. – Астана: Фолиант, 2011. – Т.74. – 432 б.

Базар жырау Ондасұлы. Жәмиғи қазақ бір туған. – Алматы: Дешті Қыпшақ, 2008. □ 380 б.

Бисенғали З. Түсініктер // Кітапта: Дулатов М. Бақытсыз Жамал; Жомартбаев Т. Қыз көрелік; Аймауытов Ж. Ақбілек. «Қазақтың 100 романы» сериясы. – Алматы: Жазушы, 2009. – 320 б.

Двадцать пять рассказов Веталы (Перевод с санскрита И.Серебрякова). Государственное издательство художественной литературы. – Москва: 1958. – 149 с.

Жомартбаев Т. Қыз көрелік // Кітапта: Дулатов М. Бақытсыз Жамал; Жомартбаев Т. Қыз көрелік; Аймауытов Ж. Ақбілек. «Қазақтың 100 романы» сериясы. – Алматы: Жазушы, 2009. – 320 б.

Жұмабаев М. Базар жырау // Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 б.

Зийа ад-Дин Нахшаби. Книга попугая (Тути-наме). (Перевод с персидского Е.Бертельса). – Москва: Наука, 1979. – 348 с.

Зияаддин Нахшаби. Тотынама. (Орыс тілінен аударғандар Ә.Қоңыратбаев пен Т.Қоңыратбаев). – Алматы: Жазушы, 1991. – 304 б.

Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед (Джавахир ал-асмар) (Перевод с персидского М.Османо́ва). – Москва: Наука, 1985. – 400 с.

Кабышев Т. XX ғасыр басындағы ағартушылық ағым және Тайыр Жомартбаев шығармашылығы. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2005. – 131 б.

Қазақ халық әдебиеті: Көп томдық. – Алматы: Жазушы, 1988. – Т.3. – 320 б.

Қосан С. Базар жыраудың «Айна-тарақ» дастаны және «Тотынаме». «Базар жырау» журналы, 2012. – №1.

Қосан С. Балқы Базар жырау. – Алматы: ЖК «Сейітжанова Ж.Д», 2012. – 298 б.

Қырғыз халық ертегілері (Аударған Т.Зейнәбілов). – Алматы: Аударма, 1992. – 176 б.

Мухаммад аз-Захири ас-Самарқанди. Синдбад-наме (Перевод с персидского М.Османо́ва). – Москва: Изд. Восточной литературы, 1960. – 314 с.

Невеста трех женихов (Испанская сказка) // <https://azku.ru/skazki-narodov-evropyi/nevesta-tryoh-zhenihov.html>

Сайид Хайдар Бахш Хайдари. Сказки попугая (Тота Кахани) (Перевод с языка индустани (урду) М.Княгиной-Кондратьевой). – Москва – Ленинград: Academia, 1933. – 252 с.

Тотынама (Ғ.Файызханұлы нұскасынан аударылған, жауапты редакторы О.Қанапин). – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1987. – 348 б.

Тотынама (көне түркі тілінен аударған Нияз Тобыш). – Ақтау: Ш.Есенов атындағы Ақтау мемлекеттік университеті, 2005. – 196 б.

Литература:

Абжет Б. Мифологические персонажи в сказках тюркских и иранских народов. –Туркестан: ИКТУ им. К.Ясави: Типография Туран, 2008. – 258 с.

Базар жырау Ондасулы. Все казахи едины. – Алматы: Дешти Кыпшак, 2008. □ 380 с.

Бисенғали З. Комментарии // В книге: Дулатов М. Несчастный Джамал; Жомартбаев Т. Кыз корелик; Аймауытов Ж. Акбилек. Серия «100 казахских романов». – Алматы: Жазушы, 2009. – 320 с.

Двадцать пять рассказов Веталы (Перевод с санскрита И.Серебрякова). Государственное издательство художественной литературы. – Москва, 1958. – 149 с.

Джумабаев М. Базар жырау // Произведения. – Алматы: Жазушы, 1989. – 448 с.

Жомартбаев Т. Кыз корелик // В книге: Дулатов М. Несчастный Джамал; Жомартбаев Т. Кыз корелик; Аймауытов Ж. Акбилек. Серия «100 казахских романов». – Алматы: Жазушы, 2009. – 320 с.

Зийа ад-Дин Нахшаби. Книга попугая (Тути-наме). (Перевод с персидского Е.Бертельса). – Москва: Наука, 1979. – 348 с.

Зияаддин Нахшаби. Тотынама. (Перевод с русского А.Қоңыратбаева и Т.Қоңыратбаева). – Алматы: Жазушы, 1991. – 304 с.

Имад ибн Мухаммад ан-Наари. Жемчужины бесед (Джавахир ал-асмар) (Перевод с персидского М.Османо́ва). – Москва: Наука, 1985. – 400 с.

Кабышев Т. Просвещение в начале XX века и творчество Таира Жомартбаева. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Алматы, 2005. □ 131 с.

Казахская народная литература: Многотомник. – Алматы: Жазушы, 1988. –Т.3. – 320 с.

Қосан С. Балқы Базар жырау. – Алматы: ЖК «Сейітжанова Ж.Д», 2012. – 298 с.

Қосан С. Эпосы Базар жырау «Зеркало-гребешок» и «Тотынаме» // Журнал «Базар жырау», 2012. – №1.

Кыргызские народные сказки (Перевод Т. Зейнабилова). – Алматы: Аударма, 1992. – 176 с.

Мухаммад аз-Захири ас-Самарқанди. Синдбад-наме (Перевод с персидского М.Османо́ва). – Москва: Изд. Восточной литературы, 1960. – 314 с.

Невеста трех женихов (Испанская сказка) // <https://azku.ru/skazki-narodov-evropyi/nevesta-tryoh-zhenihov.html>

- Сайид Хайдар Бахш Хайдари. Сказки попугая (Тота Кахани) (Перевод с языка индустани (урду) М.Княгиной-Кондратьевой). – Москва – Ленинград: Academia, 1933. – 252 с.
- Сказки народов мира. – Алматы: Даур, 1992. – Т.1. – 304 с.
- Слова предков. Сто томов. Фантастические сказки. – Астана: Фолиант, 2011. – Т.74. 432 с.
- Тотынама (Перевод с версии Г. Файзханулы, главный редактор О. Канапин). – Урумчи: Синьцзянское народное издательство, 1987. – 348 с.
- Тотынама (Перевод с древнетюркского языка Нияза Тобыша). – Актау: Актауский государственный университет им.Ш.Есенова, 2005. – 196 с.

References:

- Abjet B. (2008). Turki jane iran haliqtarinin ertegilerindegi mifologiyaliq leyipkerler. – [Mythological characters in the tales of the Turkic and Iranian peoples] – Turkistan: Q.A.Yasui atindagi HQTU, Turan baspahanasi, 258 p. (In Kaz)
- Alem haliqtarinin ertegileri. [Tales of the peoples of the world] (1992). – Almati: Dawr, T.1. – 304 p.
- Babalar sozi (2011). Juz tomdiq. Qiyal-gajaiyb ertegiler [Ancestral words. One hundred volumes. fantasy tales]. – Astana: Foliyant, T.74. – 432 p.
- Bazar zhiraу Ondasuli. (2008). Jamigi qazaq bir tугan [All Kazakhs are one]. – Almati: Deshti qipshaq, 380 p.
- Beysengali Z. (2009). Tusunukter // Kitapta: Dulatov M. Baqytsyz Zhamal; Zhomartbayev T. Qiz korelik; Aymaitov Zh. Aqbilek. «Qazaqtin 100 romani» seriyasi [Comments // In the book: Dulatov M. Unfortunate Jamal; Zhomartbayev T. Kyz korelik; Aimauytov J. Akbilek. The series "100 Kazakh novels"]. – Almati: Jazushy, 320 p.
- Dvaztat pyat rasskazov Vetary (Perevod s sanskrita I.Serebriyakova). (1958). Gosudarstvennoe izdatelstvo hudojestvennoy literatury [Twenty-five stories of Vetal (Translated from Sanskrit by I. Serebryakov). State Publishing House of Fiction]. – Moskva, 149 p.
- Jomartbayev T. (2009). Qiz korelik // Kitapta: Du;atov M. Baqytsyz Jamal; Jomartbayev T. Qiz korelik; Aymaitov J. Aqbilek. «Qazaqtyn 100 romani» [Kyz gorelik // In the book: Dulatov M. Unfortunate Jamal; Zhomartbayev T. Kyz gorelik; Aimaurov J. Akbilek. The series "100 Kazakh novels"]. – Almayi: Jazushy, 320 p.
- Jimabaiyev M. (1989). Bazar jiraу. Shygarmalary [Zhyraу Bazaar. Works]. – Almati: Jazushy, 448 p.
- Ziya al-Din Nahshabi. (1979). Kniga popugaya (Tuti-name) [The Book of the Parrot (Tuti-name)] (Perevod s persidskogo E.Bertelsa). – Moskva: Nauka, 348 p.
- Ziyaddin Nahshabi. Totynama. (1991). (Orys tilinen awdargandar A.Qoniratbaiyev pen T. Qoniratbaiyev). – Almati: Jazushy, 304 p.
- Imad ibn Muhammad an-Haari. (1985). Jemchujini besed [Pearls of conversations] (Jawahir al-asmар) (Perevod s persidskogo M.Osmanova). – Moskva: Nauka, 400 p.
- Qabushev T. (2005). XX gasyr basyndagy agartushiliq agym jane Tayir Jomartbayev shigarmashylygy [Enlightenment at the beginning of the twentieth century and the work of Tahir Zhomartbayev]. Filologiya giliminin kandidaty gylimi darejesin alu ushin dayiidalgan dissertatsiya. – Almaty, 131 p.
- Qazaq halyq adebiyeti. (1988). Kop tomdyq. – Almati: Jazushy, T.3. – 320 p.
- Qosan S. (2012). Bazar jyraudyn «Ayna-taraq» dastany jane «Totyname» [Epics Bazaar zhyraу "Mirror-comb" and "Totyname"] // «Bazar jyraу» jurnaly, №1.
- Qosan S. (2012). Balqy Bazar jyraу. – Almaty, JK «Seyitzhanova», 298 p.
- Qirgyz halyq ertegileri [Kyrgyz folk tales] (1992). (Fwdargan T.Zeynabilov). Almaty: Awdarma, 176 p.
- Muhammad az-Zahiri as-Samarkandi. (1960). Sindbad-name (Perevod s persidskogo M.Osmanova). Moskva: Izd. Vostochnoy literature.
- Nevesta treh jenihov (Isoanskaya skazka) [Bride of Three Grooms (Spanish fairy tale)] // <https://azku.ru/skazki-narodov-evropyi/nevesta-tryoh-zhenihov.html>
- Saiyd Haydar Bahsi Haydari. (1933). Skazki popugaya [Parrot Tales] (Tota Kahani) (Perevod s yazyka industani (urdu) M.Kniyaginoy-Kondratevoy). Moskva – Leningrad: Academia, 252 p.
- Totynama. (1987). (G.Fayizhanulu nusqasynan awdarilgan, jawapty redaktory O.Qanapin). Urumji: Shunjan halq paspasy, 348 p.
- Totynama. (2005). (kone turki tilinen awdargan Niyaz Tобыsh). Aqtaw: Sh.Esenov atyndagy Aqtaw memlekettik universiteti, 196 p.